

Een verdwenen kabouter

Peter Kooij

In mei 2016 trekken potentiële kopers van een huis uit 1926 aan de Baankstraat in de Hoven aan de bel bij de werkgroep Geschiedenis Joods Zutphen. Bij de bezichtiging is hen in de half ingestorte schuur achter in de tuin een bijzonder raam opgevallen, met daarop verschillende versieringen: een kruik, een fles, een wijnrank én een davidster.

De bedoeling is dat, als de koop doorgaat, de vervallen schuur wordt afgebroken. Is er belangstelling voor de ruit, ondanks een grote barst? “Misschien een oude winkeldeurruit van een Joodse winkelier?”

Na overleg met instanties wordt een reddingsactie overgelaten aan de werkgroep Geschiedenis Joods Zutphen. Eind augustus, enkele dagen nadat het huis in handen is gekomen van de nieuwe eigenaars, wordt het raam verwijderd. Helaas met het gevolg dat het van twee delen overgaat in een ‘driedelige’ ruit.

Doordat de ruit, gezien de aangebrachte versiering, op de zijkant in het schuurtje was geplaatst, is het aannemelijk dat hij van elders is gekomen. Dat kan ook aansluiten bij het ge-

Het raam na verwijdering uit het schuurtje. (foto's Bart Mendelson)

Het raam in de schuur, augustus 2016. Formaat 173 x 88 cm. In het midden, achter de verticale lat, bevindt zich een gat, groot 1 cm aan de buitenkant en 3 cm aan de binnenkant. (foto's auteur)

geven dat op het adres geen Joodse bewoners of een Joods bedrijf te traceren zijn.

Maar is het wel een davidster? De geometrische figuur ‘hexagram’ komt ook voor als symbool voor andere zaken, zoals de eenheid tussen man en vrouw, hemel en aarde, water en vuur. Of is het hier alleen maar een geometrische versiering? Voor het gemak wordt hier bij het zoeken naar een antwoord verder wel het woord ‘davidster’ gebruikt.

De facebookgroep *Je bent een echte Zutphener als je...* herkent de ruit: afkomstig uit de oude, vooroorlogse stationsrestaurant en te zien op een foto uit de verzameling van Sijmen Schouten, gepubliceerd in het boek *Zutphen, De verdwenen stad*.¹ Die foto heb ik vaker gezien, maar niet eerder nam ik de twee toch

Interieur van de stationsbodega omstreeks 1905. Uiterst rechts, en links op de openstaande deur, zijn de davidsterren te zien. In het midden een ruit in dezelfde stijl, maar voorzien van een prominent aanwezige kabouter, die in de ene hand een glas heft en met de andere een fles vasthoudt. (foto uit: Niek Megens, *Zutphen, de verdwenen stad*. Zutphen 2011)

goed herkenbare davidsterren waar.... De kabouter op het middelste raam roept de vraag op of de drie ramen misschien reclamemateriaal zijn voor drank. Immers 'Drink louter kabouter' wijst op Schiedamse jenever van de jeneverstokerij 'Herman Jansen, anno 1777'. Op de genoemde facebookgroep meldt iemand uit De Hoven 'eenzelfde raam' te hebben. Het betreft ongeveer een kwart van de oorspronkelijke ruit, het deel met de omkranste davidster met daarin het glas. Het is hergebruikt in een nieuw venster.

Stenen gooien

Het 'huis-met-schuurtje' aan de Baankstraat is het rechtse deel van een door familieleden

gebouwde rij van drie-onder-een-kap, en had de familie Lammers-Jansen als eerste bewoners. Hun kleindochter vertelde dat zij daar als kind ook heeft gewoond, samen met haar oma en ouders; opa was ten tijde van haar geboorte al overleden. In de *Adresboeken van Zutphen* uit de jaren dertig staat haar grootvader op dit adres vermeld als 'P.H. Lammers, arbeider bij de Ned.Spoorwegen'.² Via zijn werk had hij bij de sloop van het station de ramen in bezit gekregen, 'ze waren toevallig voorhanden'.

Ze herinnert zich de schuur, voorzien van twee dezelfde, op hun zij geplaatste ramen. Over een raam met een kabouter is haar niets bekend. Ze bekend als kind de rechter ruit te hebben beschadigd: bij pogingen om stenen over de schuur te gooien ging er een tegen de ruit. Het leverde het eerder genoemde gat op. Tot haar verbazing was de beschadiging aan de binnenzijde groter dan aan de buitenzijde. Haar vader was er nogal boos over. Het verticale latje ter versteviging is toen

aangebracht. Zelf woonde ze al elders in Zutphen toen haar ouders het huis verkochten. Omdat ze net als vader, en naar verluidt ook haar opa, de ramen mooi vond, heeft ze een schilder gevraagd voor haar het linker, onbeschadigde raam uit de schuur te halen. Het raam is in delen gesneden, waarbij zij gekozen heeft voor het deel dat nu haar huis, ook in de Hoven, siert. De schilder heeft als dank twee resterende delen gekregen, waarvan de grootste op de facebookgroep is geplaatst.

Het rechter raam is indertijd achtergebleven, omdat het risico op verdere breuk door de al aanwezige beschadiging te groot was volgens de schilder, wat in 2016 bewaarheid zou worden. De beide ramen met een davidster vertonen grote gelijkens, maar uit de bewaard gebleven delen blijkt dat in ieder geval de onderaan afgebeelde drinkglazen op het wapenschild verschillen (vgl. afb. op p. 41 en p. 44).

Stationsrestauratie

Het oude station is in 1865 in gebruik genomen. Het is gebouwd naar ontwerp van K.H. van Brederode, die vijf types standaardstations van de Staatsspoorwegen ontwierp. Het Zutphense was een standaardstation van de 2de klasse.³ Onbekend is of er meteen al een restauratie is geweest.

In 1876 al wordt het spooreplacement Zutphen belangrijk uitgebreid. Het station wordt vergroot, o.a. door voor het midden-deel een vestibule te bouwen. Links van die vestibule is op latere afbeeldingen de stationsrestauratie te zien, aangeduid als bodega. Bij de opening in Zutphen van het Nederlands-Westfaalse spoor in 1878 is er sprake van een 'smaakvol gedecoreerde waranda'.⁴ In dat zelfde jaar stelt de gemeente bepalingen op voor bebouwing van het terrein 'achter' het station (maar te lezen als 'bij?'): "De op te rigten gebouwen zullen uitsluitend bestemd en ingerigt zijn tot logement, woon-, winkel- of koffijhuizen; eene inrigting of bestemming voor pakhuizen, bergplaatsen of stallingen wordt aan de voorzijde niet gedoogd (...)."⁵ Een ansichtkaart uit 1915 laat aan de linker kant van het terras vóór de stationsrestauratie een vergelijkbare versiering zien als de ramen in het interieur.

In de adresboeken van de gemeente Zutphen wordt in 1871 E. Fliet genoemd als de restaurateur en van 1872 tot in 1881 is J. de Roock, 'restaurateur aan h. Station v.d. spoorw.' Daarna van 1882 tot in 1910 is A.F. Brinckerhoff 'Restaurateur a.h. Station', met daarbij in het adresboek een eenregelige aanbeveling voor diners. In 1912 is B.K. de Roos de uitbater.

Een eerste echte advertentie voor de Stationsrestauratie staat in het adresboek van 1918: "Plats du jour – Diners. Restaurant à la carte den geheelen dag". In 1938 spreekt deze bron niet meer over stationsrestauratie maar over sta-

Stationsbodega omstreeks 1915. Op het scherm aan de linkerzijde van het terras zijn vergelijkbare versieringen te zien als op de ramen in het interieur. (Regionaal Archief Zutphen)

tionsrestaurant, en in 1942 is de aanbeveling nog ruimer: “voor uw maaltijden en prima consumpties, lunch – diner en à la carte den geheelen dag. Vrije toegang. Vrij parkeren”.

De namen van de uitbaters en de verbouwingen leveren geen datering van de ramen op.⁶ Als gevolg van oorlogsschade begint in 1948 de gedeeltelijke sloop van het stationscomplex.⁷ Desondanks heeft het oude station nog dienst gedaan tot de opening van het nieuwe station op 28 mei 1952.⁸ Aannemelijk is dat twee van de drie ramen rond die tijd naar De Hoven zijn verhuisd.

Symboliek, versiering of reclame?

Terug naar het begin. Waarom prominent een davidster op ramen in een Zutphense openbare gelegenheid? Vanuit de spoorwegarchitectuur is geen eenduidig antwoord te geven. In tegenstelling tot andere utiliteitsgebouwen werden in de 19de eeuw ‘nieuwe categorieën bouwwerken’, zoals stations, vanwege hun representatieve karakter minder sober gebouwd.⁹ Waar stationsgebouwen uit die tijd vaak variaties zijn op de landelijke standaardontwerpen, geldt dit niet voor stationsrestaurants en al helemaal niet voor de interieurs daarvan. Doorgaans is de inrichting, inclusief de plaatsing van decoratieve ramen, een verantwoordelijkheid van de plaatselijke pachters van de stationsrestaurants en staat dit los van de spoorwegen.¹⁰

Er zijn in de tweede helft van de 19de eeuw

Raamdeel in bezit van de kleindochter, 97 x 39 cm. Rechtsboven een wijvat. (foto auteur)

verschillende graveurs in Zutphen actief, maar vaak betreft dit vakmensen die sieraden maken. In 1876 is er een graveur-inrichting van D.J. ten Cate in de Beukerstraat die zich ruim aanbeveelt, want hij graveert “wat er alzoó voortvalt”; dus misschien ook vensterglas?¹¹

In het algemeen bedienden de spoorwegmaatschappijen zich niet van religieuze symbolen. Maar: boven de deur in de rechterzijkant van het station Hemmen-Dodewaard uit 1881-'82 bevindt zich een meerruitsraam met een roede-verdeling in de vorm van een davidster'. Een davidster of hexagram is echter in de bouwkunst een vaker toegepaste versiering, al dan niet met symbolische betekenissen. In de Zutphense ramen kan de ontwerper geïnspireerd zijn door motieven en symbolen die verwijzen naar het drinken van wijn, al dan niet met de link naar ‘het bloed van Christus’.¹²

Het kenniscentrum van het Joods Cultureel Kwartier te Amsterdam kent de afbeelding van een davidster met een glas erin niet. Ook in drukwerk en ander materiaal van Joodse bedrijven in de drankensector, zoals Van Perlstein in Doetinchem, Catz, Polak en De Beer, wordt het niet gevonden.¹³

In de brouwerswereld en bij geraadpleegde wijnkenners zijn geen Nederlandse voorbeelden bekend van het gebruik van een davidster. In het oude Egypte komt de ster voor bij een bierbrouwer. De combinatie davidster met daarin een glas is onbekend.¹⁴ Glasdes-

kundige mevr. A. Laméris wijst op het bestaan van flessen met een zegel met davidster die een vis omsluit, vroeger gebruikt door het eeuwenoude likeurbedrijf 'Der Lachs' (zalm) uit Danzig. Vanwege dit zegel en de kabouter op het andere raam veronderstelt zij dat de Zutphense afbeelding met een drankmerk te maken heeft.¹⁵

De kabouter op het oorspronkelijke middelste raam doet zoals gezegd denken aan jenever uit Schiedam. De 'Kabouter'-reclame stoelt op een door de Marten Toonder Studio ontwikkelde kaboutertekening en -verhaal en is ontworpen in de Tweede Wereldoorlog. Maar 'kabouter-jenever' van deze firma bestaat al langer. In ieder geval in 1919 zijn er advertenties daarvoor in verschillende kranten, met al een afbeelding van een kabouter.¹⁶

Wat ook de precieze gedachte is achter de davidster en de kabouter in het Zutphense station, een ding is zeker: de ruit met de Zutphense kabouter is tot op heden spoorloos. ●

Met vriendelijke medewerking van:

L. Kleijn, P.M. Heida.

A. Stelder en G. Stelder-Lammers.

E. van Ast.

Noten en literatuur

1 Niek Megens, *Zutphen, de verdwenen stad: voor tijdens en na het bombardement van 1944*, Zutphen 2011.

2 Online geraadpleegd op <http://regionaalarchiefzutphen.courant.nu/>.

- 3 Han Koolhof, 'Toen en nu: het station', *Zutphen* (2009) nr. 1.
- 4 Regionaal Archief Zutphen (RAZ) NL-ZuRAZ, documentatie 657.82.
- 5 RAZ, NL-ZuRAZ, archief 0002, inv. nr 69 raadsnotulen 08-05-1878).
- 6 RAZ, NL-ZuRAZ, archief 0145 (coll. Bouwvergunningen gemeente Zutphen 1900-1950), inv. nrs 4162, 4163.
- 7 Han Koolhof, t.a.p.
- 8 H.W. Pot, 'Spoorwegknooppunt (4 en slot)', *Zutphen* (1997) nr. 2.
- 9 Zeno Kolks, 'Kunsthistorische aspecten van de (vroegere) stationsgebouwen van Laren (Gld), Lochem en Zutphen', *Jaarboek Achterhoek en Liemers* (2002).
- 10 Utrechts Archief (en Spoorwegmuseum); vriendelijke mededeling V. Lansink.
- 11 RAZ, NL-ZuRAZ, Adresboek Zutphen 1876, p. 81.
- 12 Utrechts Archief; <http://rijksmonumenten.nl/monument/512149/station-hemmen-dodewaard/dodewaard/>.
- 13 Kenniscentrum Joods Cultureel Kwartier, Joods Historisch Museum, Amsterdam; vriendelijke mededeling L. Stegink.
- 14 Nationaal Jenevermuseum Schiedam, vriendelijke mededeling H. Hettinga.
- 15 Frides Laméris Kunst & Antiek; en http://glaskilian.de/Danziger-Goldwasser-Flasche-DE.3+B6YmFja1BJRD0zJnByb2R1Y3R-JRD01NjIzJnBpZF9wcm9kdWN0PTMmZGV0Y-WlsPQ_.0.html.
- 16 www.delpher.nl.

OPROEP

Dit historische en voor Zutphen belangrijke raam verdient het om bewaard te blijven. Het is technisch mogelijk om de drie delen samen te voegen, dus functioneel gebruik als ruit is mogelijk. Wie kent of heeft een plek waar het antieke raam weer tot zijn recht kan komen, liefst op een openbare locatie of een plek waar het – letterlijk – gezien kan worden?

Reacties naar Peter Kooij, E-mail: p.kooij@hetnet.nl, tel.: 0575 – 517205